

Historical Geography of Sindh Region Based on the Balkh School of Geography (Case Study: The Book of Roads and Kingdoms by Istakhri)

Mehdi Shahin¹ , Esmail Sepahvand²

1. Corresponding author, Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. E-mail: shahin.m@lu.ac.ir
2. PhD in Post-Islamic Iranian History, Lecturer, Lorestan University of Education, Khorramabad, Iran.

Article Info

Article type:
Research Paper

Article history:

Received: 27 September 2024
Received in revised form: 28 October 2024
Accepted: 16 November 2024

Keywords:

Islam,
Istakhari,
historical geography,
Sind,
border

ABSTRACT

Sindh was one of the important regions in the north of India and it was in a special position in terms of Islamic historical geography, which intended to determine the borders of Islam. After the emergence of Islam and the beginning of the conquests in the Umayyad era, this land was conquered by the Muslims and the religion of Islam penetrated it and a number of Muslims settled there. From the political and military point of view, "Sand" region has been studied a lot; however, the necessity and purpose of this research, which is descriptive-analytical and its contents have been collected by the library method, is to examine the historical geography of this region based on Istakhri's point of view. In the geographical works of the Balkh school, which was based on the importance of the boundaries of Islamic lands, the "Sand" region, which was considered the last Islamic state in the east of the Islamic world, was also noticed by Muslim geographers, including Istakhri. The findings of this research prove that the border of Islam was in the far east in the land of Sind, where a part of it was in the hands of Muslims, and it is well known in his work that this is important, that is, the fact that many of its inhabitants are Muslims, and that they have the pulpit and stand up for the Adina prayer and perform the ceremonies. And Islamic rituals have been shown there.

Cite this article: SHahin, M., Sepahvand, E. (2024-2025). Historical geography of sindh region based on the balkh school of geography (case study: the book of roads and kingdoms by istakhri). *New Geopolitics Research*, 1 (2), 81-99.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/nrpg.1.2.5>

Introduction

Theoretical Basis and Statement of the Problem: The Sindh region, which was an important region in the north of India in the fourth century AH, was the focus of Muslim conquerors during the Islamic conquests, and after the conquest, Muslims settled in this land. To learn about the location of this land, Muslim geographical texts, including *Kitab al-Buldan* (Book of the Countries), *Roads and Kingdoms*, etc., are among the sources that can be considered a subset of historical geography. By delving into these texts, one can learn about the historical geography of Sindh. For example, these sources include "*Roads and Kingdoms*" by Abu Ishaq Ibrahim Istakhri, an Iranian and Muslim geographer, which has been examined in this study.

Methodology

Research Method: This research, whose materials have been collected in a library format, has been carried out based on Istakhri's views on "Sindh" and the discussion has been supplemented with references from Muslim geographers, historians and researchers.

Research Questions and Objectives

This research, which took a descriptive-analytical approach, poses the following question: How is the scope of Islam's influence in the "Sindh" region evaluated from the perspective of Muslim historical geography, especially the Balkh school of geography, based on Istakhri's views on his traditions and countries? After the spread of Islam to the east, the border of this world religion reached the land of Indus, and cities in this region had Muslim pulpits and the people of this region were Muslims. This matter was of interest to the geographers of the Balkh school, such as Istakhri, whose goal was to determine the limits of Islamic borders.

Background of the research

Regarding the background of this research, it should be said that so far no research or study has been conducted to examine and analyze the historical geography of the Sindh region from the perspective of Muslim geographers, especially Istakhri. Although the Sindh region has been considered militarily and how it was conquered by Muslims has been examined, the necessity of this research is to examine the historical geography of Sindh from the perspective of geographical sources of Muslim scholars.

The Results and Discussion

The Book of Roads and Kingdoms by Istakhri

He was the first Islamic geographer. His full name is Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad, originally from the people of Istakhri in Persia. But he lived in the Karkh neighborhood of Dar al-Salam in Baghdad. He is among the authors of Islam in the science of geography and the knowledge of roads and kingdoms, and the book he wrote in this noble art is at the heart of the credibility and the standard of trust. Istakhri traveled from the shores of the Atlantic Ocean to India in his journey and left behind two valuable works. He is considered the pioneer of Muslim geographers. Among his works are "*Roads and Kingdoms*" and "*Suwar al-Aqalim* (Seven

Countries)" (Afshar, 1340, Introduction: 9; Etemad al-Saltanah, 1363: 163; Sadri-Afshar, 1345: 25; Tahami, 1386: 1/499). In fact, the oldest writers lived in the middle of the third century AH, and the first group of books written by Muslims on the subject of geography is in the form of treatises. Treatises are books that deal with roads, distances, and the distance of cities and settlements. Treatises also discuss the cities located at the ends of these roads, and provide more or less information about the history and characteristics of those cities (Lestrange, 1337: 13). Istakhri divided the Islamic countries into 20 regions and described the geographical characteristics and historical records of the countries of each region (Istakhri, 1340: 4). Istakhri made mention of the inhabited places, their areas, and the seas that surrounded the Islamic world. He named many lands and completed his work by describing these lands. He has explained his observations and offered a brief but comprehensive explanation about some people or lands, while some of his narrations have problems (Istakhri, 1340: 6 and 177-180 and 239; Sepehri, 1384: 337-336).

Historical Geography of the Indus Region in the Islamic Era

Today, historical geography (*La géographie historique*) has made its place in the scientific field as a scientific trend. While there are researchers who consider it a sub-discipline of geography, some researchers consider this trend a sub-discipline of history, some consider this scientific trend independent of geography and history, and a number of researchers consider it a link between the sciences of geography and history. Muslim geographical works such as *Kitab-al Buldan* (Book of the Countries), *Roads and Kingdoms*, etc., are among the works and sources that can be considered in the field of historical geography (Sepahvand and Jahanmir, 2016: 28), because these sources refer to both historical and geographical issues. Historical geography is one of the most important scientific fields of the study and analysis of political, social, cultural, and economic structures (Bastani-Rad, 2010: 25). As Ghaem-Maqami points out: "Historical geography is a special branch of geography that discusses the developments of the earth's surface due to the passage of time and human interventions..." (Ghaem-Maqami, 2012: 17). As the Balkh school of geography only reports Islamic lands and considers each region a separate province (Qarchanloo, 2006: 1/26), Istakhri was one of the Iranian Muslim geographers of this school who, in his work, "Roads and Kingdoms", paid attention to the land of Sindh as an Islamic state and evaluated its cities, people, religion, etc. from the perspective of Islam and relations with the infidels and their boundaries. Also, he dedicated a chapter of his work to this region, which was part of the Islamic realm during his time. In the vast land of India, which had been previously influenced by Iran, this time too, the areas under the Islamic domination in this ancient land were open to the crystallization of the Iranian-Islamic heritage (Tavasli, 1377, Introduction: Forty-nine).

Conclusions

The Sindh region was one of the important regions in the north of India in a special position in historical geography, which deals with the manifestations of civilizational, geographical,

historical, political and economic influences, etc. After the emergence of Islam and the beginning of the conquests in the Umayyad era, this land was conquered by Muslims, Islam penetrated into this land, and many Muslims settled in this region. Among the works that dealt with the geography of Islamic regions in the early Islamic centuries, we can refer to "The Book of Roads and Kingdoms" by Abu Ishaq al-Istakhri, who is one of the pioneers of geography among Muslims and Muslim Iranians. Regarding the "Sindh" region, he deals with the location of the cities and rivers located there, and today, by examining and pondering this work, we can recognize many regions that have existed during the Istakhri period in the fourth century AH. In this study, the contents used in Istakhri's book "Roads and Kingdoms" were completed and confirmed using other geographical works written before and after this work. In general, the aim of this scholar in mentioning "Sindh" in his work was to show the promotion of the geographical, historical and in general the historical geography of this great region, which shows the importance of the Islamic regions, the settlement of Muslims, and the formation of a government in this region and its subordination to Baghdad as the center of the Islamic world considered as a special place. At the time of writing Istakhri's work entitled: "Roads and Kingdoms", the political and religious situation of Muslims in the north of India, the way they lived, their relations in the cities of the "Sindh" region, and of course their coexistence with infidels and idolaters were important historical and geographical topics and historical geography in general. Muslims settled in many cities of the Sindh region and had mosques, pulpits, etc., and this was a sign of the influence of Islam in the land of India, which showed their power, prestige and presence in this region as a place very far from the original land of Muslims.

جغرافیای تاریخی منطقه سند بر اساس مکتب جغرافیانگاری بلخ (نمونه موردی: کتاب مسالک و ممالک اصطخری)

مهدی شاهین^۱، اسماعیل سپهوند^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. رایانامه: shahin.m@lu.ac.ir
 ۲. دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام، مدرس دانشگاه فرهنگیان لرستان، خرم آباد، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>سند از جمله مناطق مهم در شمال سرزمین هند بود و از نظر جغرافیای تاریخی اسلامی که قصد تعیین حدود مرزهای اسلامی را دارد، در جایگاه ویژه‌ای قرار داشت. بعد از ظهور اسلام و شروع فتوحات در عصر امویان این سرزمین توسط مسلمانان فتح و دین اسلام در آن نفوذ کرده و تعدادی از مسلمانان در آنجا ساکن شدند. از نظر سیاسی و نظامی، منطقه «سند» تاکنون در پژوهش‌های متعددی بررسی شده است؛ اما ضرورت و هدف از این تحقیق توصیفی-تحلیلی، که مطالب آن با روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است، بررسی جغرافیای تاریخی این منطقه بر مبنای دیدگاه اصطخری است. در آثار جغرافیایی مکتب بلخ که بر اساس اهمیت حدود سرزمین‌های اسلامی تدوین شده است، منطقه «سند» که آخرین ایالت اسلامی در شرق جهان اسلام به‌شمار می‌رفت مورد توجه جغرافی‌نگاران مسلمان از جمله اصطخری قرار گرفت. یافته‌های این تحقیق ثابت می‌کند که مرز اسلام در شرق دور در سرزمین سند بوده که قسمتی از آن در دست مسلمانان قرار داشت و اصطخری به‌خوبی در اثر خویش به مسلمان بودن بسیاری از ساکنان آن اشاره کرده و در اختیار داشتن منبر و برپایی نماز آدینه و انجام مراسم و مناسک اسلامی را در آنجا ثبت و ضبط کرده است.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۶</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶</p> <p>کلیدواژه‌ها: اسلام، اصطخری، جغرافیای تاریخی، سند، مرز.</p>

استناد: شاهین، مهدی، سپهوند، اسماعیل (۱۴۰۳). جغرافیای تاریخی منطقه سند بر اساس مکتب جغرافیانگاری بلخ (نمونه موردی: کتاب مسالک و ممالک اصطخری). پژوهش‌های نوین سیاست جغرافیایی، ۱ (۲)، ۹۹-۸۱.

DOI: <https://doi.org/10.22034/nrpg.1.2.5>

ناشر: دانشگاه لرستان

مقدمه

منطقه «سند» از مناطق مهم در شمال سرزمین هند است که در قرن چهارم هجری و در زمان فتوحات اسلامی مورد توجه فاتحان مسلمان قرار گرفته و بعد از فتح آنجا، مسلمانان در این سرزمین سکونت یافتند. امروزه جهت اطلاع از موقعیت سرزمین سند که در شرق جهان اسلام قرار گرفته بود و حد و مرزهای این آیین جهانی را مشخص می‌ساخت، به متون جغرافیایی مسلمانان از جمله البلدان‌ها، مسالک و ممالک‌ها و ... نیاز داریم. آثار نامبرده از جمله منابعی هستند که می‌توان آن‌ها را زیرمجموعه جغرافیای تاریخی به‌شمار آورد. با غور و تفحص در این متون می‌توان از جغرافیای تاریخی سند و مرزهای شرقی جهان اسلام آگاهی یافت. برای شناخت سرزمین سند، به‌عنوان نمونه می‌توان به بخش معرفی سند در کتاب «مسالک و ممالک» اثر ابواسحاق ابراهیم اصطخری که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است، مراجعه کرد. بعد از گسترش اسلام به سوی شرق، مرز این آیین جهانی به سرزمین سند رسید و شهرهایی از این منطقه دارای منبر مسلمانی گشته و مردمان آن مسلمان شدند. این امر مورد توجه جغرافی‌نگاران مکتب بلخ به‌مانند اصطخری قرار گرفت که هدف آن‌ها تعیین مرزهای قلمرو اسلامی بود.

مباحث نظری

برای شناخت آثار جغرافیایی مسلمانان ابتدا لازم است گرایش جغرافیای تاریخی^۱ که امروزه به‌عنوان یکی از گرایش‌های علمی سر برآورده است بهتر شناخته شود. برخی از محققان آن را زیر مجموعه جغرافیا، برخی دیگر آن را زیر مجموعه تاریخ و بعضی این گرایش علمی را هم مستقل از جغرافیا و هم مستقل از تاریخ به حساب می‌آورند. عده‌ای نیز بر آن هستند که این گرایش را پیوند دهنده میان جغرافیا و تاریخ بنمایانند. منابع جغرافیایی مسلمانان به‌مانند البلدان‌ها، مسالک و ممالک‌ها و ... از جمله منابعی هستند که می‌توان آن‌ها را در حیطه جغرافیای تاریخی برشمرد (سپهوند و جهان‌میر، ۱۳۹۵: ۲۸). زیرا این منابع هم به مسائل تاریخی و هم جغرافیایی اشاره دارند. جغرافیای تاریخی از مهم‌ترین حوزه‌های علمی در بررسی و تحلیل ساختارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است (باستانی‌راد، ۱۳۸۹: ۲۵). چنان‌که قائم‌مقامی اشاره دارد: «جغرافیای تاریخی رشته‌ای خاص از جغرافیاست که در این رشته درباره تطورات بستر زمین بر اثر گذشت زمان و مداخلات بشر بحث می‌شود» (قائم‌مقامی، ۱۳۵۱: ۱۷). می‌توان گفت جغرافیای تاریخی رشته یا شاخه‌ای میان‌رشته‌ای میان علوم تاریخ و جغرافیا است که جهت آشنایی با تاریخ و جغرافیای مناطق مختلف تمدنی، بسیار کاربردی است. با آشنایی به دست آمده از طریق این گرایش می‌توان به تغییرات جغرافیایی مناطق و نواحی مختلف و ریشه بسیاری رخدادهای تاریخی پی برد (آزاد، ۱۳۹۲: ۴۲). درباره جغرافیای تاریخی تعریف خاصی وجود ندارد، ولی از گفته محققان تاریخ و جغرافیا برمی‌آید که جغرافیای تاریخی علمی است که از تأثیر محیط جغرافیایی بر وقایع تاریخی، سیر تکامل دولت‌ها و تغییرات مرزی آن‌ها و تاریخ اکتشافات جغرافیایی بحث می‌کند (قرچانلو، ۱۳۸۵: ۸/۱). مفاهیم موردعلاقه جغرافی‌دان تاریخی، مفاهیمی هستند که او را قادر می‌سازد تا ماهیت دگرگونی جغرافیایی بشر را درک نماید. جامعه بشری حاصل آفرینش ذهن بشر است و دگرگونی در آن نتیجه اندیشه‌ی بشری است (گلکه، ۱۳۷۹: ۵۰/۲). در اوایل سال ۱۹۴۸/م ۱۳۲۷ ش مؤسسه جغرافی‌دانان انگلیس رشته‌های تخصصی جغرافیا را ۳۳ رشته اعلام کرد که از جمله آن‌ها، جغرافیای تاریخی بود (شکوئی، ۱۳۸۹: ۴۴-۴۵). در طی اواخر سده ۱۹ م/۱۳ و آغاز سده ۲۰ م/۱۴ ش در اروپا، جغرافیای تاریخی اصطلاحی بود که از سوی جغرافی‌دانان اساساً از آن برای توصیف مطالعات مربوط به دگرگونی مرزهای سیاسی و تمامیت‌های ارضی استفاده می‌شد؛ اما سپس معنای بسیار گسترده‌تری یافت. جغرافیای تاریخی باید از گرایش محدود و دارای معنای سنتی و دقیق خود در شناسایی و تشریح دگرگونی مرزهای سیاسی دور شود و به یک عرصه معنایی جدید و فراخ در مطالعه جغرافیای انسانی گذشته وارد شود (بیکر، ۱۳۹۲: ۵۷-۵۶). طبق نوشته قائم‌مقامی، جغرافیای تاریخی شعبه‌ای از جغرافیای انسانی است که در آن از تقسیم و انتقال نژادها، اختلاط ملل، زبان‌ها و تمدن‌ها گفتگو می‌شود (قائم‌مقامی، ۱۳۵۱: ۱۶). جغرافیای تاریخی و شناخت منطقی تاریخ، شناخت تمام و کمال پس‌زمینه در حال تغییر طبیعی (فیزیکی) را ایجاد می‌کند که حوادث تاریخ بر آن اساس به‌وقوع پیوسته است. با این‌وجود می‌توان گفت کار

اصلی جغرافیای تاریخی بازسازی جغرافیای گذشته است (معیری، ۱۳۸۶: ۱۴۲-۱۴۱). جغرافیای تاریخی، ویژگی تاریخی مکان‌های خاص را برجسته می‌کند. در واقع جغرافیای تاریخی بر الگوهای جغرافیایی و فرایندهای جغرافیایی متمایز و متنوع که در مکان‌های خاصی تشخیص دادنی هستند تأکید می‌کند، و در پی آن است که مکان‌ها را درون زمینه‌های تاریخی خودشان قرار دهد (بیکر، ۱۳۹۲: ۳۴۴). در شناخت جغرافیای ممالک اسلامی لازم است که جغرافی‌نگاران مسلمان و آثار آن‌ها بهتر شناخته شوند؛ زیرا آنها جغرافیا، تاریخ، دین، مذهب، زندگی اجتماعی و شرایط مردم در مناطق تحت نفوذ اسلام و سرزمین‌های مجاور مسلمانان را مورد بررسی قرار داده‌اند (سپهوند و جهان‌میر، ۱۳۹۵: ۲۸). مکتب بلخ مکتبی بود که به جغرافیای قلمرو اسلامی نظر داشت و در این مکتب سهم عمده‌ای به اشاعه افکار اصطخری نسبت داده می‌شود (قرچانلو، ۱۳۸۵: ۳۶/۱). در جغرافیانگاری اسلامی عده‌ای بر روش مکتب بلخ رفتند، زیرا از ابوزید بلخی پیروی کرده‌اند. این عده توجه خود را به جهان اسلام محدود ساخته، هر ولایتی را «اقلیم» مجزایی توصیف کرده و به سرزمین‌های غیر اسلامی، جز در نواحی مرزی، کمتر عنایت نشان داده‌اند (تشنر، ۱۳۷۵: ۱۶).

پیشینه تحقیق

در خصوص این تحقیق می‌توان چنین گفت که تاکنون تحقیق یا پژوهشی که جغرافیای تاریخی منطقه «سند» را از دیدگاه جغرافی‌نگاران مسلمان، به‌ویژه اصطخری مورد بررسی و تحلیل قرار داده باشد، انجام نگرفته است. از طرفی منطقه سند از نظر نظامی و چگونگی فتح آن توسط مسلمانان مورد توجه قرار گرفته است؛ اما ضرورت این تحقیق در آن است که جغرافیای تاریخی «سند» از دیدگاه منابع جغرافیایی دانشمندان مسلمان مورد بررسی قرار گیرد.

روش تحقیق

این پژوهش که مطالب آن به‌صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده است، با تکیه بر نظرات اصطخری درباره «سند» و برای تکمیل بحث، با استفاده از اشارات جغرافی‌نگاران مسلمان و مورخان و محققان صورت گرفته است. این تحقیق که به شیوه توصیفی تحلیلی نوشته شده است، در پی یافتن پاسخی برای این پرسش است: محدوده نفوذ اسلام در منطقه «سند»، شهرها و نواحی مختلف آن از منظر جغرافیای تاریخی مسلمانان به‌ویژه مکتب جغرافیانگاری بلخ، با تکیه بر نظرات اصطخری در مسالک و ممالک او، چگونه ارزیابی می‌شود؟ بعد از گسترش اسلام به سوی شرق مرز این آیین جهانی به سرزمین سند رسید و شهرهایی از این منطقه دارای منبر مسلمانی گشته و مردمان آن مسلمان شدند، و این امر مورد توجه جغرافی‌نگاران مکتب بلخ به‌مانند اصطخری بوده است که هدف آن‌ها تعیین مرزهای قلمرو اسلامی بود.

معرفی محدوده مورد مطالعه

چون نخستین ارتباط مسلمانان با هند از طریق «سند» بود، لازم است اشاره شود که منطقه «سند» از جمله ایالات شبه‌قاره هند است که در سال ۹۰ق به‌دست محمد بن قاسم، سردار فاتح مسلمانان که برای نخستین بار به آن سرزمین هجوم برده بود، گشوده شد (رضوی، ۱۳۸۸: ۷۲؛ فیضی‌سرخا، ۱۳۹۵: ۱۵۴). البته باید گفت که تجار عرب و ایرانی سال‌ها و بلکه قرن‌ها قبل از اسلام با ساکنان سواحل غربی هند ارتباط داشته و بسیاری از آن‌ها در بنادر غربی هند سکنا گزیده بودند (یاری، ۱۳۸۸: ۷۰). مهم‌ترین دلیل فتح این ناحیه توسط مسلمانان، ضعف شمال هند بود، ولی کوشش‌هایی برای پیشروی توسط فاتحان صورت نگرفت (لومبارد، ۱۳۹۰: ۵۷؛ آل‌داود، ۱۳۸۳: ۱۳۰؛ نهرو، ۱۳۵۱: ۳۱۰/۱). نام سند "Sindhu" را پیشینیان بر بلاد واقع میان هند و مکران و سیستان گذارده بودند. این کشور پهناور در دره سفلی دلتای رود سند واقع بود و نام خود را از آن رود، (indus) گرفته بود (فدایی اسپهانی، ۱۳۴۱: ۱۲). به‌نوشته محمد بن محمود طوسی در «عجایب‌المخلوقات»، «هند اقلیمی است بزرگ؛ حدی با صین (چین) دارد و حدی با سند، شهرهای بزرگ در آن تیقان و نبه و مکران و قندهار و دیبل و قتالی و قنبلی و شهباه و ساوندی و مندل و سندان و کنبایه و کیرح، و از آن سوی این شهرها دریایست، هرگه کشتی آن‌جا رسد، ابری برآید مانند شیطانی، زبانی آتشین بیرون کرده و کشتی را به آب فرو برد و دریا به جوش آید. اگر کشتی از آن برهد بگذرد و به دریای چین رسد» (طوسی، ۱۳۴۵: ۲۸۲). و بر اساس نوشته ابوفداء در تقویم البلدان: «سند سرزمینی است که حد غربی آن کرمان و کویر سجستان، حد جنوبی آن کویر میان کرمان و

دریا که دریا در جنوب آن کویر است، و حد شرقی آن نیز دریای فارس و حد شمالی آن قسمتی از هند است» (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۹۲). سند از جمله مناطق مهم در شمال سرزمین هند بود که از نظر تاریخی و جغرافیایی یا به‌طور کلی جغرافیای تاریخی، و همچنین از نظر فرهنگ و تمدن در جایگاه ویژه‌ای قرار داشت. اکثر جهان‌گردان، مورخان، جغرافی‌نگاران و ... به این امر اشاره دارند (شاهین، ۱۳۹۸: ۲۸). به‌نظر می‌رسد سرزمین سند را به مناسبت رودخانه سند نام‌گذاری کرده‌اند. در زبان سانسکریت معنی «سندو» دریا یا رودخانه بزرگ است. فرهنگ‌نویسان در فرهنگ سانسکریت بر این عقیده‌اند که لفظ «سند» از واژه «سیند» گرفته شده است. زیرا در این فرهنگ سیند به معنی جریان آب است و سند را سندو می‌گویند؛ یعنی رودخانه‌ای که همیشه در حال جریان است (شورمیچ، ۱۳۸۸: ۲۹). منطقه سند آخرین حدود مملکت اسلامی در مشرق بود که بعد از فعالیت جهادی مسلمانان، آن‌ها بر همه این منطقه چیره شدند و به این ترتیب دره سند در اختیار مسلمانان قرار گرفت. مشهورترین شهرهای آن، منصوره در خلیج رود مهران؛ در شبه جزیره واقع شده و مردم آن مسلمان و به زبان هندی، آنجا را برهمن‌آباد می‌گفتند. از دیگر شهرهای مشهور آن دیبل در کنار دریا و مولتان بود (زیدان، ۱۳۳۶: ۵۵/۲-۵۴؛ طقوش، ۱۳۸۶: ۱۵۴).

مسالک و ممالک اصطخری

جغرافی‌نویسی منظم از آغاز قرن چهارم به عرصه ظهور می‌رسد. جغرافی‌نویسان این قرن هر یک از ممالک اسلامی را به‌حد کفایت وصف نموده و ضمناً از راه‌های آن ممالک سخن به‌میان آورده‌اند (لسترنج، ۱۳۳۷: ۱۵). ابراهیم بن محمد، ابواسحاق کرخی (م ۳۴۶ق) نخستین جغرافی‌نویس اسلامی بود. نام کامل وی ابواسحاق ابراهیم بن محمد، اصلاً از مردم اصطخر فارس است، ولی در محله کرخ از دارالسلام بغداد می‌زیسته است. وی از جمله مصنفین اسلام در علم جغرافی و معرفت مسالک و ممالک است و کتابی در این فن شریف نوشته که در صمیم اعتبار و نصاب اعتماد واقع است. اصطخری در سفر خویش از سواحل اقیانوس اطلس تا هند را در نوردید و دو اثر گران‌بها به یادگار نهاد. وی را پیشگام جغرافی‌نویسان مسلمان شمرده‌اند. از آثار او می‌توان به «مسالک و ممالک» و «صورالاقالیم» اشاره کرد (افشار، ۱۳۴۰، مقدمه: ۹؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۶۳؛ صدیقی‌افشار، ۱۳۴۵: ۲۵؛ تهامی، ۱۳۸۶: ۴۹۹/۱). قدیمی‌ترین نویسندگان در اواسط قرن سوم هجری می‌زیستند و اولین کتاب‌هایی که مسلمانان در موضوع جغرافیا نوشته‌اند به‌شکل مسالک است. کتب مسالک کتاب‌هایی است که در خصوص راه‌ها، فاصله‌ها، مسافت شهرها و منزلگاه‌هاست، و در ضمن از شهرهایی که بر سر این راه‌ها واقع گردیده‌اند، گفتگو به‌میان می‌آورد و از تاریخ و ویژگی‌های آن شهرها کم‌وبیش اطلاعاتی به‌دست می‌دهد (لسترنج، ۱۳۳۷: ۱۳). اصطخری ممالک اسلامی را به ۲۰ منطقه تقسیم و مشخصات جغرافیایی و سوابق تاریخی مسافت‌های بلاد هر منطقه را شرح داده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۴). اثر اصطخری یعنی «مسالک و ممالک» که محصول سیاحتی چهار ساله در ممالک اسلامی است، از هند تا مغرب را دربرمی‌گیرد؛ چنان‌که خود اصطخری اشاره دارد: «آنچه دایره اسلام بدان محیط است» (همان: ۳). این اثر اصطخری به فرهنگ اسلام غنایی خاص می‌بخشید، و در سنت جغرافی‌نگاری مسلمانان مورد توجه بود. همچنین اطلاعات ارزشمندی درباره مردم چین، مغولستان و ترکان به دست می‌دهد. اصطخری تا سال ۳۴۰ق زیسته است. ترجمه کتاب صورالاقالیم وی توسط جی.اچ. مولر^۱ در سال ۱۲۱۸ش در گوتها^۲ از بلاد آلمان و اصل عربی آن در سال ۱۲۴۹ش به همت دی گوئجک^۳ در لیدن چاپ شده است. اصطخری این کتاب را بر اساس صورالاقالیم ابوزید بلخی نوشته است. کتاب دیگری نیز به نام مسالک و ممالک به او منسوب است که در سال ۱۲۴۹ش در لیدن به چاپ رسیده است (افشار، ۱۳۴۰، مقدمه: ۹؛ صدیقی‌افشار: ۱۳۴۵: ۲۵). اصطخری سفرهای بسیاری کرده و ماوراءالنهر، ایران، جزیره العرب، شام و مصر را دیده بود. او مسالک و ممالک خود را به زبان عربی نوشت و نخستین رونویس آن را در سال‌های ۳۲۱-۳۱۸ق زمانی که ابوزید بلخی در قید حیات بود، آماده کرد، اما کتابش به‌ویژه در شرق به صورت طومارهایی منتشر شد که مبنای آن رونویس سال ۳۴۰ق بود (سپهری، ۱۳۸۴: ۳۳۶). در تقسیم‌بندی مکاتب جغرافیایی در سرزمین‌های اسلامی، اصطخری از سردمداران مکتب بلخ است (تشنر، ۱۳۷۵: ۱۶).

1. j.H.Moeller
2. Gotha
3. de Goejc

به‌طور کلی اصطخری مانند دیگر جغرافی نویسان مکتب کلاسیک (بلخ)، فقط از جهان اسلام سخن رانده، و آن را به ۲۰ اقلیم تقسیم می‌کند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۴؛ سپهری، ۱۳۸۴: ۳۳۶). اما نه به‌معنی خاص اقلیم، یعنی کمربندی که شامل تعدادی از درجات عرض است؛ بلکه به‌معنای مناطق جغرافیایی وسیع یا نواحی. وی در ادامه از ربع معمور و مساحت آن، دریاها، جزیره‌العرب، دریای فارس، اقیانوس هند، مغرب یا اندلس، سیسیل، مصر، شام، دریای روم، عراق، هند، ایران جنوبی، ایران مرکزی و شمالی، ارمنستان، آذربایجان و دریای خزر سخن می‌گوید، و با توصیف ماوراءالنهر کتاب را به پایان می‌برد. وی اطلاعاتی از مرزها، شهرها، مسافت‌ها و راه‌های ارتباطی به دست می‌دهد و دربارهٔ محصولات، تجارت، صنعت و اقوام و ملل گوناگون توضیحات مفصل دارد. بیشتر توضیحات وی از سرزمین‌هایی است که دیده، و گاه توضیحات مختصر با اهمیتی دارد. به‌عنوان نمونه هرچند دربارهٔ سیسیل اندک می‌گوید، اما به‌لحاظ آماری، بسیار پرمغز است. اطلاعات اصطخری از صفلابیان کم و پراکنده است، اما بی‌ارزش نیست. روایت وی از قوم خزر نیز مورخان را با مشکلاتی مواجه کرده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۶ و ۱۸۰-۱۷۷ و ۲۳۹؛ سپهری، ۱۳۸۴: ۳۳۷-۳۳۶). از متن عربی مسالک و ممالک ترجمه‌ای در خور اهمیت به زبان فارسی در دست داریم که به احتمال قوی در قرون پنجم یا ششم هجری نگاشته شده است؛ زیرا نشانه‌های کافی بر قدمت ترجمه از سبک متن و شیوه لغات آن به‌دست می‌آید، و هرگونه احتمال تردید نسبت به کهنگی ترجمه سست می‌شود. ترجمه فارسی کتاب اصطخری در مقام مقایسه، کاملاً موافق و مطابق نیست. در بسیاری از موارد مترجم جملات و مطالبی را حذف کرده و در مواردی هم جمله‌ها و عباراتی بر آن افزوده است (افشار، ۱۳۴۰، مقدمه: ۱۲). ترجمه کتاب را در یک نسخه جدیدتر به خواجه نصیرالدین طوسی (متوفی ۶۷۲ق) و در نسخه جدید دیگری به ابوالحسن محمد بن سعد بن محمد النخجوانی معروف به ابن‌ساوجی نسبت داده‌اند. با توجه به نثر کهن کتاب و استعمال لغات کهنه، مقایسه این ترجمه با سایر آثار خواجه نصیر، و عدم اشاره مآخذ قدیم ذیل احوال خواجه بدین ترجمه باعث می‌شود که این انتساب رد شود. درواقع ابن‌ساوجی فقط کاتب این ترجمه در قرن ۱۲ هجری بوده است. یک نسخه خطی ناقص دیگر از این ترجمه در دست است که شاید مربوط به میانه سال‌های ۶۵۰ و ۷۰۰ق یعنی پیش از ابن‌ساوجی بوده، و به دلیل اشعار سست او در منظومه دره‌المعالی، وی نمی‌تواند صاحب این ترجمه باشد (همان، مقدمه: ۱۴-۱۳). مسلمانان به‌دلایل عدیده از جمله شناسایی ملل تابع خلافت، راه‌هایی که به کعبه منتهی می‌شد (هدف مکتب بلخ نیز مرکزیت قرار دادن مکه و مدینه بود)، سفرهای تجاری (به‌ویژه از دوره بنی‌عباس) و جهانگشایی و کنجکاوی‌های علمی، به این قبیل کتب نیازمند بودند. چه شورها و تلاش‌ها که در این راه از سوی علمای ملل ابراز شده است. به‌همین دلیل مسالک و ممالک‌ها نوشته شد و تقویم‌البلدان‌ها نگاشته آمد و سفرنامه‌ها (رحلات) به‌رشته‌ی تحریر درآمد و این‌همه ترکیبی‌اند از تاریخ و جغرافیای ناحیه‌ای (ودیع، ۱۳۴۸: ۱۹۸-۱۹۷). در این پژوهش به منطقه سند اشاره خواهد رفت.

منطقه سند در عصر فتوحات اسلامی

حرکت سپاه مسلمان برای نفوذ در شبه‌قاره هند، زمانیست که فتوحات اسلامی از فارس و خراسان تجاوز کرده و به مرزهای هند رسید (زیدان، ۱۳۳۶، ۱۰۵/۱-۱۰۳). با تصرف کامل این سرزمین که دروازه شمال غربی هندوستان به‌شمار می‌آمد، مسلمانان با این سرزمین آشنا گشتند و حکومت‌های محلی آن از رونق افتاده و این ایالت به‌عنوان یکی از ایالت‌های خلافت اسلامی درآمد. این روند باعث شد که روابط مسلمانان و هندی‌ها افزایش یافته و به سرزمین‌های همدیگر ورود پیدا کنند (صالحی، ۱۳۹۰: ۵۷-۵۶). با گسترش اسلام در سرزمین ایران، فاتحان مسلمان در پی فتوحات دیگر سرزمین‌های جدید برآمدند که از نظر دینی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی با سرزمین‌هایی که تا آن روز فتح کرده بودند، متفاوت بود. یکی از این ممالک سرزمین هندوان بود. اگرچه از دوره خلیفه دوم حملاتی برای فتح هند توسط سرداران اسلامی صورت می‌گرفت، اما ورود اسلام برای ایجاد ساختار سیاسی در سرزمین‌های شمال غربی هند، واقع در ایالت سند، در دوره ولید بن عبدالملک آغاز شد (صالحی، ۱۳۹۰: ۵۵). دره سند راه مناسبی برای ورود اسلام به شبه‌قاره هند بود (رضوی، ۱۳۸۸: ۷۲). تمدن هند که تاریخ پیدایش آن به هزاره دوم و اول قبل از میلاد بازمی‌گردد، اثرات فرهنگی بی‌شماری بر بخش بزرگی از فرهنگ بشری بر جای گذاشته است (لوکاس، ۱۳۷۲: ۱۴۱/۱)؛ به‌طوری‌که ایرانیان و هندیان از همان آغاز جدایی اقوام آریایی، در موارد متعدد به یکدیگر نظر داشته و از دست‌آوردهای هم اقتباس و استفاده

می‌کردند. بعد از تصرف ایران توسط مسلمانان، این دست‌آوردها به مسلمانان نیز منتقل شد؛ زیرا هندوستان دارای پیشینه‌ای کهن بود و نقش مهمی در مبادلات علمی و فرهنگی ایرانیان داشت (کاویانی‌پویا، ۱۳۹۴: ۹۳ و ۱۰۵؛ فیضی‌سختا، ۱۳۹۵: ۱۵۴). از نظر جغرافیای تاریخی نیز مسلمانان و ایرانیان با سرزمین هند و به‌ویژه سند که اینک در قلمرو اسلامی واقع شده بود، آشنا گشته و در منابع خویش به این سرزمین پرداختند؛ زیرا با استقرار مسلمانان در سند، این منطقه با شهرهای مهم اسلامی مانند بغداد، دمشق و سایر مراکز سیاسی و علمی آن روز جهان اسلام ارتباط برقرار کرد و به این ترتیب سند، پل ارتباطی هند با دنیای اسلام گردید. لشکرکشی مسلمانان به هند و تصرف سند، روند تبادل دست‌آوردهای علمی و فرهنگی را افزایش داد (صالحی، ۱۳۹۰: ۵۶) که از این جمله می‌توان به شناخت بیشتر سرزمین هند از نظر جغرافیایی، تاریخی، ادیان و ... اشاره کرد. بدین ترتیب فرهنگ ایرانی-اسلامی، مورد توجه فرمانروایان مسلمان مناطق تصرف‌شده قرار گرفت، و مساجد و مدارس و بناهای فراوانی به شیوه معماری ایرانی-اسلامی در آن دیار ساخته شد (توسلی، ۱۳۷۷، مقدمه: چهار و هشت). دین اسلام به‌منزله نیروی فرهنگی و تمدن‌ساز طی قرون با عناصری از فرهنگ باستانی این سرزمین درآمیخت و در دوره حکومت‌های متوالی رونق و گسترش یافت. باید گفت که هند از جنبه‌های گوناگون مورد توجه مسلمانان قرار گرفت؛ از جمله جغرافیای طبیعی و انسانی. زیرا مسلمانان از آغاز ورود به سرزمین هند به شناخت اوضاع طبیعی و جغرافیایی این مناطق و چگونگی احوال اجتماعی و اقتصادی مردم آن همت گماشتند و سیاحان و بازرگانان و به‌ویژه جغرافی‌نویسان مسلمان از سده‌های دوم به بعد به تحریر و ثبت مشاهدات خویش در این نواحی پرداخته و آثار خویش را به زبان عربی به رشته تحریر درآوردند، و درباره چگونگی معیشت مردم در شهرها و روستاهای آن مناطق، آداب و اعمال دینی، وصف خصوصیات اقلیمی آنجا و ... به تألیف و تصنیف پرداختند. این فتوحات مسلمانان نتایج فرهنگی و معنوی بزرگی به‌بار آورد (توسلی، ۱۳۹۴: ۶۴ و ۶۶؛ نهرو، ۱۳۵۱: ۳۱۰/۱). در مکتب جغرافیانگاری بلخ، فقط به گزارش سرزمین‌های اسلامی پرداخته شده است و هر ناحیه یا اقلیم، ایالتی جداگانه انگاشته شده است (قرچانلو، ۱۳۸۵: ۲۶/۱). اصطخری از جمله جغرافی‌نویسان مسلمان ایرانی این مکتب بود که در اثر خویش «مسالک و ممالک»، به سرزمین سند به‌عنوان یک ایالت اسلامی توجه نموده و شهرها، مردم، دین و ... آن را از نظر مسلمانی و روابط با کفار و حد و مرز آن‌ها مورد ارزیابی قرار داده است، و یک باب از اثر خویش را به این منطقه که در زمان او جزئی از قلمرو اسلامی بود، اختصاص داده است. سرزمین وسیع هند که قبل از آن رنگ و بوی ایرانی به خود گرفته بود، این بار نیز، میراث ایرانی-اسلامی در آن متبلور شد (توسلی، ۱۳۷۷، مقدمه: چهل و نه)؛ چنان‌که اصطخری در ذکر بلاد سند و توابع آن چنین اشاره دارد: «و بعد از این [از] سند یاد کنیم و بهری از ولایت هند و مکران و طوران و بدهه. و جانب شرقی این حدود کی یاد کردیم دریای پارس بود و جانب غربی زمین کرمان و بیابان سیستان و اعمال سیستان و جانب شمالی ولایت هندوستان و جانب جنوبی بیابان کی مکران و نواحی بلوچ باشد و جایی ازین بیابان به دریای پارس دارد، و دریا به تقویس برین حدود می‌گذرد به حکم آن کی صیمور به شرقی حدود مکران گذرد و سوی بیابان‌های پارس و گرگان بازگردد. اکنون بنگاریم «صورت» ولایت سند و بعضی از هند و آنچه واقع است از غرائب و عجائب و اگر این اقلیم گبران دارند و بیشتر شهرهای این اقلیم کافران و بت‌پرستان دارند و ذکر ایشان را فایده نیست والسلام» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۶). همان‌طور که اشاره گردید، هدف جغرافی‌نگاران مسلمان همچون اصطخری ذکر دیار اسلام و مسلمانان است؛ بنابراین ذکر کافران و بت‌پرستان، در نگاه ایشان، فایده‌ای ندارد.

بررسی شهرهای سند با تکیه بر نظرات اصطخری در مسالک و ممالک

ابن‌خردادبه در ذکر شهرهای سند به بعضی از شهرهای هند نیز اشاره دارد: «شهرهای سند قیقان و بنه و مکران و مید و قندهار و قصدار و بوقان و قندابیل و فنزبور و آرمابیل و دیبل و قبلی و کنبایا و سهبان و سدوسان و راسک و رور و ساوندری و مولتان و سندان و مندل و بیلمان و سرشت و کیرج و مرمد و قالی و دهنج و بروص. عمران بن موسی برمکی که کفالت سند را عهده‌دار بود، پس از صرف تمام مخارج، مبلغ هزار هزار درهم (یک میلیون درهم) برداشت می‌کرد» (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۰: ۴۲). این همان اعتقاد قدیمی است که در «آثارالبلاد و اخبارالعباد» قزوینی نیز بدان اشاره رفته است که: «سند ولایتی است ما بین هند [و کرمان] و سیستان. سند و هند هر دو برادر بودند؛ از فرزندان توقیر بن یقطن بن حام بن نوح علیه السلام (قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۴۳). با اینکه

ابن خردادبه شهرهای سند و هند را با هم آورده است؛ اما اصطخری به صورت جداگانه به این شهرها که در منطقه سند واقع شده‌اند، پرداخته است. وی چنین اشاره دارد: «ذکر شهرها کی درین اقلیم افتاده است: تیز، کیز، قنزبور، درک، راسک، بند، قصر قند، فهلفهره، مشکی، قنبلی، آرمائیل و قصبه ناحیه بدهه شهر قنابیل است؛ چنان کی اندر شکل صورت این اقلیم پدید کرده آمد» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۶). وی همچنین شهرهای منصوره، انری، بلری، مسواهی، بهرج، بانیه، منحتری، سدوسان و رور را در اثر خویش نام برده است. در ذکر شهرهای هند نیز: قامهل، کنبایه، سوباره، سندان، صیمور، ملتان، چندراور، بسمد، اینست نام شهرهای سند و هند را نام می‌برد (همان‌جا). در این برهه زمانی که مسلمانان به سمت «سند» به حرکت درآمدند، فرصتی پیش آمد که میان مسلمانان و هندوها ارتباطی صورت گیرد، و در واقع دین اسلام با دین هندوها به هم برخوردند. جغرافی‌نگاران مسلمان دین و آیین خاصی را در بین هندوها نام نمی‌برند و این به دلیل پیچیده بودن آیین‌های این سرزمین شگفت‌انگیز بوده است. چنان که شایگان اشاره دارد: دین هندو مجموعه‌ایست وسیع و نامتجانس از نوشته‌های آسمانی و گوناگون نظری و مکاتب فلسفی و افسانه‌های مقدس و اساطیری که دارای نظم و ترتیب خلل‌ناپذیری است (شایگان، ۱۳۵۶: ۱). مسلمانان بعد از فتح سند دولتی قوی با تشکیلات اسلامی تأسیس کردند، و بسیاری از سپاهیان تازی و پارسی در آن‌جا ماندند (فدایی اسپهانی، ۱۳۴۱: ۱۳). در مبحث ذیل به ذکر شهرها و مناطقی که اصطخری در «مسالک و ممالک» به آن‌ها اشاره دارد، خواهیم پرداخت و از سایر منابع جغرافیایی مسلمانان و منابع تحقیقاتی تاریخی هند و ... برای تکمیل این مبحث استفاده خواهیم نمود. هدف مکتب بلخ که اصطخری از بزرگان آن بود در واقع بخشیدن رنگ اسلامی مثبتی به جغرافیای مسلمین بود؛ علاوه بر این که خود را بیشتر به سرزمین‌های اسلامی محدود ساختند (تشنر، ۱۳۷۵: ۲۵). ایالت غربی سند زیر فرمان خلفای عباسی بغداد بود و آرامش نسبتاً طولانی در این خطه برقرار بود (وحید مازندرانی، بی‌تا: ۴۶). این فرصت خوبی برای توجه جغرافی‌نگاران مسلمان به‌طور کلی، و اصطخری از مکتب جغرافیایی بلخ بود تا این منطقه را مورد توجه خویش قرار داده و در اثر خویش به آن توجه نماید:

کتابیه: کتابیه از جمله شهرهای واقع شده در منطقه سند بوده که شهری بندری در ساحل رود سند محسوب می‌گردید (بکری، ۱۳۸۲: ۴۸). اصطخری درباره آن چنین اشاره دارد: «و کتابیه تا صیمور تا بلهرا پادشاه هند دارد و بیشتر کافرستان است، لکن مسلمانان هستند درین ولایت و در شهر مسجد آدینه هست مسلمانان را و هر آدینه خطبه کنند و این پادشاه هندو کی در بلهرا مقام دارد مملکتی فراخ دارد» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۷). در این شهر بت‌خانه و مسجد در کنار هم هستند و این نشان از تسامح دینی در این منطقه بود (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۶۶). دلیل وجود مساجد در مناطق فتح شده توسط مسلمانان، استقرار آن‌ها در این نواحی و به‌وجود آوردن کوچ‌نشین‌هایی در این ناحیه از سرزمین هند بود. تصادم و برخوردی میان دین هندو و اسلام پیش نمی‌آمد و این موضوعی است جالب که باید به آن متذکر شد (نهر، ۱۳۵۱: ۳۱۱/۱-۳۱۰).

منصوره: برهمن‌آباد مرکز منطقه سند بود که مسلمانان آن را منصوره می‌نامیدند. منصوره از شهرهای مهم منطقه سند بود (ابن‌رسته، ۳۸۰: ۱۱۱؛ فدایی اسپهانی، ۱۳۴۱: ۱۲). در مورد این شهر که یکی از شهرهای معتبر منطقه سند بود اصطخری چنین اشاره دارد: «منصوره شهری است مقدار یک میل و «ابن‌الاسود» آن را بگرفت به تغلب، و تا این گاه در دست فرزندان اوست و جایگاهی گرمسیرست و نخل خرما دارد. لیکن انگور نبود و سیب و امرو، لیکن نی شکر آرد و میوه‌ای باشد ایشان را مانند شفتالو و جایگاهی فراخ نعمت است و نقد ایشان قاهری باشد هر یک به وزن پنجاه درم باشد و سیمی دیگر باشد آنرا طاهری خوانند، هر یک به وزن پنجاه درم باشد و معاملات کنند و زی اهل عراق دارند. لیکن پادشاهان ایشان بر شکل هندوان باشند و گوشوار دارند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۸-۱۴۷). در حدودالعالم نیز به مسلمان بودن ساکنان این شهر و قریشی بودن پادشاه آن اشاره رفته است (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۲۴). مهروک بن رایق، پادشاه منصوره که از بزرگترین پادشاهان ممالک هندوستان به شمار می‌رود و حوزه حکمرانی او بین کشمیر بالا و کشمیر پایین قرار داشته، در سال ۲۷۰ق مسلمان شد (رامهرمزی، ۱۳۴۸: ۲). قصبه سند «منصوره» است و از شهرهای آن «دبیل»، «زندریج»، «کدارمایل» و «تنبلی» است (کرمی، ۱۳۶۱: ۷۰۲/۲). بندر دبیل به بندر تهته و لاهری هم مشهور بود (بکری، ۱۳۸۲: ۶). در زمان حمله لشکر اسلام به سوی شهر الور پایتخت سند، در اندک زمانی تهته توسط آن‌ها تسخیر شده و مجوسان و اهل اسلام را برآورده روانه حجاز ساختند (همان: ۲۱). این نشان از اهمیت دبیل دارد که بر سر راه حمله مسلمانان به سمت الور، پایتخت سند، و از نظر اقتصادی و نظامی مهم بود؛ زیرا در این شهر بت‌خانه‌ای قرار داشت که بر فراز آن

پرچمی بود که نماد مقاومت و پایداری ساکنان شهر بود، و بعد از فتح آن ثروت فراوانی به دست مسلمانان افتاده و خود بت‌خانه به مسجد تبدیل شد. بعد از آن ۴۰ هزار تن از مسلمانان به دستور محمد بن قاسم در این شهر ماندند (یاری، ۱۳۸۶: ۱۷۲-۱۷۱). این امر نشان می‌دهد که آن‌ها قصد ترویج اسلام در این شهر و مناطق اطراف آن را داشتند.

مولتان: ملتان یا مولتان نیز از شهرهای مهمی بود که در منطقه سند قرار گرفته بود و کرسی آن به همین نام نزدیک رود «جمنا» واقع بود. بعد از فتح الور توسط مسلمانان مولتان بدون جنگ به چنگ مسلمانان افتاده و تختگاه شد (فدایی اسپهانی، ۱۳۴۱: ۸ و ۱۲). اصطخری در این خصوص روایت می‌کند که: «و مولتان شهری است چند یک نیمه منصوره، آن را فرج بیت‌الذهب خوانند و درین بتی هست و هندوان از ولایت‌های دور به حج آنجا آیند و هر سال مال‌های بسیار آرند و بر این بت‌خانه و کسانی کی آنجا معتکف باشند هزینه کنند و جایگاه این بت کوشکی است در میان بازار مولتان و در میانه کوشک گنبد است و گرد بر گرد این قبه خانه‌هاست کی خدمتکاران و رهبانان این صنم در آن باشند و مولتان نه از شمار سند و هند باشد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۸). مولتان قصبه‌ای است که از شهرهای آن می‌توان به برار، راماذان، روین و برور اشاره کرد (شورمیچ، ۱۳۸۸: ۳۲). اصطخری با اینکه نظر به حد و مرز اسلام و مسلمانی مردم دیار سند دارد، اما هر جا لازم است به دیگر ادیان از جمله بت‌پرستان اشاره می‌کند؛ چنان که وی دربارهٔ یک بت بزرگ در مولتان که مورد پرستش هندوها بوده است چنین روایت می‌کند: «و در این شهر بت‌پرست این گروه باشند کی در این بت‌خانه‌اند و این بت چنانست کی صورت مردی ساخته‌اند پای گرد زده بر دوکانی از گچ و خشت پخته و او را جامه سرخ پوشانیده‌اند، مانند سختیان واز تن او هیچ چیز پیدا نشود مگر دو چشم او. قومی گویند کی تن او از چوب است و نگذارند که از تن او هیچ چیز پیدا شود جز دو چشم او و چشم‌های او از گوهر ساخته‌اند و تاجی از زر بر سر او نهاده‌اند و بر آن کرسی مربع نشسته است و دست‌ها بر زانوها نهاده و انگشتان هر دو دست چنان گرفته است کی در شمار چهار گیرند و هر مال کی از هندوستان به این صنم آرند امیر مولتان بردارد و بهری از آن خادمان بت‌خانه به کار برد. و چون هندوان آنجا آیند به کارزار و خواهند کی بت را از ایشان بستانند مردم مولتان بت را بیرون آرند و چنان نمایند که آن را بخواهند شکستن و سوختن و چون هندوان چنان ببینند حرب نکنند و بازگردند و اگر نه چنین بودی مولتان خراب کردند و مولتان حصاری دارد. لیکن منصوره آبادتر است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۸-۱۴۹). محمود بن محمد طوسی نیز اشاره دارد: «چون اهل اسلام مولتان بستند و از آنجا مال‌های بسیار بر گرفتند و قحط بود کار اهل اسلام نیکو شد آن را فرج بیت‌الذهب نام کردند و پادشاه مولتان قرشی بود از اولاد سام بن لوی و بر فیل نشیند کی به نماز آدینه رود (طوسی، ۱۳۴۵: ۲۷۳). بدین ترتیب فتح مولتان از دیدگاه اصطخری برای اسلام و مسلمانان که در آن ایام در شرایط سختی بودند، باعث فرج و پیروزی بزرگی شد، و با فتح آن، توفیق بزرگی به‌دست آوردند. ابن‌خردادبه نیز در این خصوص می‌نویسد: «ملتان را فرج بیت‌الذهب نامیده‌اند چون محمد بن یوسف، برادر حجاج بن یوسف در [یک] خانه از آنجا ۴۰ بت طلا به دست آورد که هر بتی از آن بت‌ها ۳۳۳ من وزن داشته است. به همین جهت فرج بیت‌الذهب نامیده شد و فرج به معنای ثغر است و مقدار آن (ثغر) به طلا دو هزار هزار و سیصد و نود و هفت هزار و ششصد مثقال نقره است» (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۰: ۴۲-۴۱). چنان‌که فدایی اسپهانی نیز اشاره دارد که مجاهدان عرب در ملتان چنان زر و خواسته به‌دست آوردند که آن فتح درخشان را فرج بیت‌الذهب نامیدند (فدایی اسپهانی، ۱۳۴۱: ۱۲). اصطخری همچنین نفوذ اسلام در مولتان را چنان جلوه می‌دهد که حتی امیر آنجا از قبیلهٔ قریش بوده و خطبه به نام خلیفهٔ بغداد می‌خواند: «امیر مولتان آنجا مقام دارد و روزهای آدینه در شهر آید و امیر مولتان قرشی است از فرزندان سام بن لوی کی مولتان به غلبه گرفت و امیر مولتان خداوند منصوره را طاعت ندارد و لیکن خطبه به نام خلیفه کند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۹). نظر نهری در این خصوص این است که عرب‌های مسلمان به سرزمین هند رفت و آمد داشتند و در آنجا مساجدی را ساخته و گاهی مذهب خودشان را تبلیغ می‌کردند و کسانی هم به مذهب ایشان می‌گرویدند و معتقد می‌شدند (نهری، ۱۳۵۱: ۳۱۱/۱).

بسمد: «و اما بسمد شهری کوچک باشد و بسمد و مولتان و جندراور بر جانب شرقی رود مهران نهاده‌اند، از هر یک تا کنار رود یک فرسنگ باشد و آب این شهرها آب چاه بود و بسمد شهری پرنعمت است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۹). در فتوح‌البلدان بلاذری آمده است که در این شهر نهری نیز بوده است (بلاذری، ۱۳۳۷: ۶۱۳). با اینکه اصطخری به ساکنان این شهر که مسلمان نبودند، اشاره‌ای ندارد، اما در حدود‌العالم ساکنان هندوی آن ذکر شده است (حدود‌العالم، ۱۳۴۰: ۶۸).

رور: رور از شهرهای شمال سند بوده و بر فراز کوهی قرار داشت. در هنگام حمله مسلمانان به آنجا، پایتخت سند بود که توسط محمد بن قاسم فتح شده و خراج بر ساکنان آنجا مقرر داشته و مسجدی در این شهر ساخت (بلاذری، ۱۳۳۷: ۱۳؛ طقوش، ۱۳۸۶: ۱۵۴) کوفی هم اشاره دارد که این شهر دارالملک هند و سند بوده و شهری بزرگ و دارای انواع قصرها و باغها و رودها و ... بوده و بر ساحل رود سیحون که آن را مهران می‌نامیده‌اند، قرار داشته است (کوفی، ۱۳۸۴: ۱۵-۱۴). به نوشته اصطخری: «رور پس چیزی کم از مولتان نباشد و دو بارو دارد و بر کران رود مهران نهاده است، دیبل بر شرقی رود مهران است بر کنار دریا. فرضه این ولایت است. کشت بی‌آب کنند و جایگاهی تنک است. لیکن از بهر بازرگانی آنجا مقام سازند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۹). به نوشته یاقوت حموی در معجم‌البلدان: «"رور" نیز نام ناحیتی است در سند. در بزرگی همانند ملتان است. دو بارو دارد و در کرانه رودخانه مهران و دریا است. نزدیک "منصوره" و "دیبل" است. بندری برای بازرگانان این کشور است. کشتزار آزاد و کم ارزش دارد. نخلستان و درختان دیگر ندارد، شهری خشک است و تنها برای بازرگانی در آنجا می‌مانند. از آنجا تا ملتان چهار مرحله راه است، و نزدیک آن شهری به نام «بغور» است» (حموی، ۱۳۸۰: ۵۶۰/۲).

بیرون: بیرون شهری بود که میان دیبل و منصوره بر نیمه راه این دو قرار داشت (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۰). البته در الأعلاق النفیسة از این شهر با عنوان «نیرون» یاد شده است (ابن‌رسته، ۱۳۸۰: ۱۱۱). به نوشته طقوش، بیرون نام دیگر همان «مهران» بود که در کناره غربی رود سند واقع شده بود (طقوش: ۱۳۸۶: ۱۵۴). فدایی اسپهانی نیز هنگام پرداختن به لشکرکشی محمد بن قاسم به سند از این شهر با عنوان نیرون یاد می‌کند (فدایی اسپهانی، ۱۳۴۱: ۷). ساکنان این شهر بعد از فتح دیبل به استقبال محمد بن قاسم که به سمت آن‌ها می‌آمد رفتند و پیشکش‌های فراوان تقدیم کرده و مسلمانان را به شهر راه دادند. محمد بن قاسم در این شهر مسجدی ساخت و حاکم و امام جماعت تعیین نمود (یاری، ۱۳۸۶: ۱۷۳-۱۷۲).

منحتری: «منحتری بر جانب غربی رود مهران است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۰). در سایر آثار جغرافیایی مسلمانان به منحتری اشاره‌ای نشده است، و تنها در حدودالعالم از آن با عنوان منجابری که شهری آبادان در ناحیه سند بر کرانه رود مهران بوده، یاد شده است (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۲۴).

بهرج و مسواهی و سدوسان و هنیبر: هر چهار «بر غربی رود مهران نهاده‌اند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۰). در حدودالعالم از بهرج با نام بهرایج یاد شده که شهری بزرگ و با نعمت بوده است و در زمان تألیف این اثر ویران شده است (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۶۹). در احسن‌التقسیم نیز در ذکر شهرهای سند، از این شهر نام برده شده است (کرمی، ۱۳۶۱: ۷۰۶/۲). در متون عربی از این شهر با عنوان‌های دیگری چون بهره، فهرة و فهرج نیز یاد شده است (پوته، ۱۳۸۴، حاشیه: ۲۶۰). به نظر سدوسان همان سیوستان است (کوفی، ۱۳۸۴، حاشیه: ۲۶۳). در حدودالعالم، از مسواهی با عنوان شهری در حدود سند که مردمانی کم‌تعداد و نعمت اندک داشته، و از سدوسان با عنوان شهری آبادان در ناحیه سند بر کرانه رود مهران یاد شده است (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۲۴). علی بن حامد کوفی در اثر خویش «فتحنامه سند» اشاره دارد که ساکنان بهرج یک‌بار مسلمانان را شکست داده و فرمانده آن‌ها «راشد بن عمر» را نیز کشته بودند که با حمله دوباره سنان بن سلمه این شهر فتح شد (کوفی، ۱۳۸۴: ۸۲-۸۱).

انری و قالری: «انری و قالری هر دو بر شرقی مهران‌اند. چنان‌کی از منصوره به مولتان آیند رود از کناد رود. بلری بر شط رود مهران است، نزدیک خلیجی که گشاد می‌شود از رود بر پشت منصوره» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۰). به نوشته ابوالفداء، قالری و انری از بلاد سند بوده که در مشرق مهران بر ساحل غربی آن واقع شده و با فاصله زیادی از ساحل آن بر سر راهی که از منصوره به ملتان رود قرار گرفته بودند. شهر قالری خوش و با طراوت بوده و بازرگانی در آنجا رایج و پر رونق بود. در نزدیکی آن از جانب مغرب رود مهران به دو بخش تقسیم می‌شد. آن‌که بزرگتر بود به طرف مغرب می‌رفت تا به منصوره که در مغرب آن واقع گشته است می‌رسید و دیگری به جانب شمال جریان می‌یافت و سپس به سمت مغرب می‌پیچید و در ۱۲ میلی پایین منصوره هر دو شعبه به هم می‌رسیدند. میان قالری و منصوره ۴۰ میل فاصله بود (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۹۴). بلری و قالری و ... مناطقی پر نعمت هستند که در آنجا نیز هندو و مسلمان با هم زندگی می‌کنند (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۶۸).

بانیه: «بانیه شهری کوچک است کی "عمر بن عبدالعزیز هباری" جد این طایفه کی منصوره به تغلب دارند بنا کرده است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۰). در سایر آثار جغرافیایی مسلمانان به این شهر اشاره‌ای نرفته است. ولی با توجه به بنای شهر توسط عمر بن عبدالعزیز هباری، می‌توان پی برد که ساکنان آن عرب و مسلمان بوده‌اند.

قامه‌ل: «شهری است از اول حد هندوستان تا صیمور و از قامه‌ل تا مکران تا بدهه و تا حدود مولتان جمله از هندوستان است» (همان: ۱۵۰). در حدودالعالم اشاره شده که این شهر پرنعمت و در دست پادشاهی به نام «بلهرا» بوده است (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۶۶). این نشان‌دهنده این است که مسلمانان در این شهر نفوذی نداشته‌اند. در رابطه با وجود مسلمانان در شهرهای «قامه‌ل»، «سندان»، «صیمور» و «کنبایه»، اصطخری اشاره دارد که «هر چهار شهر مسجد آدینه دارد و مسلمانی آشکارا» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۱). درباره محصولات آن نیز به «گوز هندی» [شبهه جوز یا گردو است که ارزش دارویی دارد]، «موز»، «برنج» و «انگبین»، اشاره شده است (همان: ۱۵۱).

مید: «و مید از هندوستان است و کافر دارد و این جمله که ذکر رفت از هندوستان است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۰). چنان که بلاذری درباره مید چنین اشاره دارد: «سرست امروزه محلی است که اهل بصره از آن به غزا می‌روند و مردم آن همان جماعت "مید" هستند که به دزدی دریائی می‌پردازند» (بلاذری، ۱۳۳۷: ۶۰۴). ابن خردادبه درباره موقعیت جغرافیایی و اجتماعی «مید» چنین می‌گوید: «از مهران تا اوتکین که اول سرزمین هند است چهار روز راه است. در این سرزمین خرما در کوه‌های آن می‌روید و در دره‌های آن زراعت می‌شود و مردم آن ناقص‌العقل و سرکش و راهزنند. بر دو فرسخی آنجا مید واقع است که مردم آن راهزنند. از مید تا کولی دو فرسخ است؛ از کولی تا سندان ۱۸ فرسخ و در آنجا چوب ساج و خرماست. از سندان تا ملی پنج روز راه است و در ملی فلفل و خرماست» (ابن خردادبه، ۱۳۴۰: ۴۷).

بدهه: میان طوران و مکران و ملتان و منصوره در مغرب مهران واقع شده و مردم آن چون مردم بادیه، شتر سوار می‌شدند و در آنجا نیزارها وجود داشت (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۹۳). بدهه همان سیوستان بود که جغرافی‌نگاران عربی آن را بدهه می‌نامیدند. این شهر توسط محمد بن قاسم فتح شد (پوته، ۱۳۸۴، حاشیه: ۲۵۶؛ یاری، ۱۳۸۶: ۱۷۳). اصطخری درباره آن چنین روایت می‌کند: «و بدهه زمینی هامون است در میان طوران و مکران و مولتان و شهرهای منصوره، و این نواحی بر غربی رود مهران است و از اینجا اشتران بختی خیزند و قصبه ناحیت بدهه جایگاه بازرگانی است، آن را قن‌داییل خوانند و مردمان این ولایت بر شکل مردم بادیه باشند. خانه‌ها از نی دارند بر کناره‌های رود مهران تا حد مولتان و تا کناره دریا، و ایشان را میان قامه‌ل چراگاه‌ها باشد و قومی بسیارند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۱-۱۵۰). پایتخت بدهه قن‌داییل بوده است که در ادامه به آن می‌پردازیم:

قن‌داییل: «قن‌داییل شهری بزرگ است در بیابانی، ایل ناحیتی است در بدهه. مسلمان و کافر آمیخته باشد. بیشتر کشت ایشان بختی باشد. لیکن باغ و چهارپا دارند، و ایل نام آن مردست کی این ناحیت به تغلب بگرفت، به وی باز خوانند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۲). در این شهر نیز تسامح دینی بوده و همان‌طور که اصطخری اشاره دارد، مسلمان و کافر با هم زندگی می‌کرده‌اند. ابوالفداء نیز اشاره می‌کند که قن‌داییل از بلاد سند و قصبه طوران و شهر بدهه بوده است (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۹۳).

راهوق و کلوان: «راهوق و کلوان دو ناحیت است میان کیز و ارمائیل و هر دو ناحیت بی‌آب است. لیکن چهارپا دارند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۱). در احسن‌التقسیم آمده است که: «راهوق و کلوان دو روستای به هم چسبیده وابسته به مکرانند. برخی راهوق را به «منصوره» می‌پیوندند. میوه‌اش اندک است» (کرمی، ۱۳۶۱: ۷۱۲/۲).

طوران: «طوران شهرکی کوچک است، روستاها و شهرهای کوچک درین ناحیت بسیار است، مغیر بن احمد در آن حکومت دارد و خطبه به نام خلیفه کند و نشستگاه او شهر کیزکانان است. شهری پر نعمت و شهری فراخ مساحت و دارای میوه‌های سردسیری باشد» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۱). این شهر در مغرب مکران و در شمال شرقی سند بود و از جنوب به خلیج فارس محدود می‌شد. در این شهر نیز به‌مانند مولتان، خطبه به نام خلیفه مسلمانان خوانده می‌شد. قزدار قصبه طوران بود و از شهرک‌های آن می‌توان به قن‌داییل، بجنر، جثرد، بکانان، خوزی، رستاکن، رستاق رود، رستاق ماسکان، موردان و کهرکور اشاره کرد (شورمیج، ۱۳۸۸: ۳۲؛ زیدان، ۱۳۳۶: ۵۴/۲). در خصوص بیابانی که میان شهرهای بانیه و قامه‌ل است، اصطخری اشاره می‌کند: «و میان بانیه و قامه‌ل بیابانهاست و همچنین میان قامه‌ل و کنبایه ...» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۱). وی سپس به آبادانی میان کنبایه تا صیمور اشاره کرده

و چنین روایت می‌کند: «آنگاه از کنبایه تا صیمور ناحیتی آبادانست، هندوان دارند و مسلمان و هندو آمیخته باشند، و درین ولایت همه سال ازار در میان دارند و جامه دیگر ندارند به سبب گرمای بسیار، و به مولتان هم چنین دارند» (همان‌جا: ۱۵۱).

مکران: مکران در جنوبی‌ترین نقطه ایران واقع شده، از طرف شمال به سیستان و هند و از طرف جنوب به خلیج فارس محدود می‌شد؛ از کرمان بزرگ‌تر بوده و شهرهای مشهور آن محالی، کیزکانان و قصدار بود (زیدان، ۱۳۳۶: ۵۴/۲). مکران بنا بر گفته طبری بخشی از منطقه سند به حساب می‌آمد (طبری، ۱۳۷۴: ۵۶۳-۵۶۲) که سرزمینی کوبیری، و عبور از آن تقریباً غیرممکن بود. مردمان بلوچ در این ناحیه زندگی می‌کنند (لومبارد، ۱۳۹۰: ۵۷). ابوالفداء آن را به همراه شهرهای طوران و بدهه جزو سند به شمار می‌آورد (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۹۲). به‌نوشته اصطخری «زبان مردم مکران همچینین پارسی بود و مکرانی، و بازرگانان در مکران دراعه و دستار پوشند و مکران ولایتی بسیار است، لیکن بیشتر بیابان و قحط و تنگی بود. این ناحیت عیسی بن معدان گرفتست، او را مهراج خوانند و به کیز مقام دارد و این شهر کیز چند نیمه مولتان باشد. فرضه مکران است و درخت خرما دارد و در آن نواحی جایی هست آن را تیز مکران خوانند و بزرگتر شهری در مکران اینست. از شهرهایی که نام برند قنزبور، به، بند، قصرقند، درک، فله‌فهره و شهرک‌های کوچک است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۲-۱۵۱). اصطخری برای اولین بار در مبحث مکران به زبان آن‌ها اشاره می‌کند که به پارسی و مکرانی بوده است.

خروج: «ناحیتی است که آن را خروج گویند و قصبه آن را راسک خوانند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۲). در احسن‌التقاسیم اشاره شده که در مکران روستایی به‌نام خروج وجود دارد که شهرستانش «راسک» است (کرمی، ۱۳۶۱: ۷۱۱/۲).

روستای جدران: در منابع دیگر به این روستا اشاره‌ای نرفته است، و اهمیت آن در این است که اصطخری به آن اشاره نموده، چنان‌که وی درباره آن چنین روایت می‌کند: «پانیذ از آنجا خیزد بیشتر، و اندک مایه از ناحیت مشکی خیزد و این جایگاه مطهر بن رجا دارد. خطبه به نام خلیفه کند و هیچ‌کس را طاعت ندارد و ناحیت او مقدار سه مرحله باشد؛ اندک مایه خرما دارد» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۲). چنان‌که اشاره شد، نام این روستا در سایر منابع جغرافیایی مسلمانان ذکر نشده است.

ارمائیل و قنبلی: «ارمائیل و قنبلی دو پاره‌شهرند بزرگ بر مقدار دو منزل و از ارمائیل تا دریا نیم فرسنگ باشد» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۲). ارمائیل از شهرهای مکران است که توسط محمد بن قاسم فتح شد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۶۰۹-۶۰۸؛ رضوی، ۱۳۸۸: ۷۷). در احسن‌التقاسیم از ارمائیل با عنوان «ارمائیل» یاد شده و اشاره شده است که این شهر به همراه «قنبلی»، بیشتر دیم‌زار است و چراگاه‌های فراخ و چارپایان بسیار دارد ولی خشکسار بوده و بازرگانی و باراندازی داشته است (کرمی، ۱۳۶۱: ۷۱۲/۲).

در پایان باید گفت با این‌که منطقه سند و شهرهای آن توسط مسلمانان به سرکردگی محمد بن قاسم فتح شده و بعد از آن نیز مسلمانان در بسیاری از شهرهای این منطقه ساکن شدند، اما حاکمان اسلامی با اهالی آنجا رفتار عادلانه‌ای داشتند. چنان‌که مسلمانان و هندوان به‌صورت مسالمت‌آمیز در کنار هم می‌زیستند. در واقع باید اشاره کرد که مسجد و بت‌خانه در یک شهر وجود داشته و پیروان هر دو با هم دشمنی و عداوتی نداشتند. علما و محدثان بزرگی از طرف خلفا به این منطقه فرستاده می‌شدند که به ارشاد خلق می‌پرداختند. بنابراین کشور گشایان نه‌تنها فاتح، بلکه ناشر دعوت و معلم نیز بوده‌اند (فدایی اسپهانی، ۱۳۴۱: ۱۳). نخستین فاتح هند، محمد بن قاسم، با مردم رفتار منصفانه‌ای داشت و سپاه وی گرچه در ابتدا بسیاری از مردم منطقه «سند» را کشتند، اما کشته شده‌ها در واقع کسانی بودند که در برابر سپاه اسلام مقاومت کرده بودند، و محمد بعد از فتح این سرزمین با بومیان آنجا رفتار خوبی داشت و با خوش‌خلقی با آن‌ها برخورد می‌کرد (رضوی، ۱۳۸۸: ۸۰). در دوران عباسیان نیز محمد المهدی، سومین خلیفه عباسی، لشکری را به سرکردگی یک محدث به‌نام ابوبکر صبیح بن ربیع السعدی البصری، در سال ۱۵۹ق به هندوستان فرستاد که او در این لشکرکشی به ارشاد خلق می‌پرداخت (فدایی اسپهانی: ۱۳۴: ۱۳).

فاصله‌ها و مسافت بین مناطق سند

اصطخری در اثر خویش راه‌های بین ممالک را ذکر کرده و باید گفت که اثر خویش را بر همین مبنا قرار داده است. باید چنین گفت که اصطخری اطلاعاتی از مرزها، شهرها، مسافت‌ها، و طرق ارتباطی می‌دهد (کراچکوفسکی، ۱۳۷۹: ۱۵۹). وی بعد از توصیف شهرهای سند، این‌چنین به مسافت‌های بین آن‌ها می‌پردازد: «از تیز تا کیز پنج مرحله دارند و از کیز تا قنزبور دو مرحله، و اگر از

قنزبور به راه تیز مکران رود همچنین بود، و از قنزبور تا درک سه مرحله، و از آنجا تا فهلفهره تا اصفقه دو مرحله، و از اصفقه تا بند یک مرحله، و از کیز تا ارمائیل شش مرحله، و از منصوره تا مولتان ۱۲ مرحله، و از منصوره تا طوران ۱۵ مرحله، و از قصدار تا مولتان ۲۰ مرحله، و قصدار قصبه طوران است، و از منصوره تا سرحد بده پنج مرحله، و از کیز کی مسکن عیسی بن معدان است تا بده ۱۰ مرحله، و از بده تا تیز ۱۵ مرحله، و از تیز تا قصدار ۱۲ مرحله، و از مولتان تا سرحد استان کی بالس خوانند ۱۰ مرحله، و چون از منصوره سوی بده به سدوسان باید شدن به کرانه‌ی مهران و از قن‌داییل تا مستنج در ناحیت چهار مرحله بود، و از قصدار تا قن‌داییل پنج فرسنگ، و از قن‌داییل تا منصوره هشت مرحله، و از قن‌داییل تا مولتان ۱۰ مرحله بیابان، و از منصوره تا قامهل هشت مرحله، و از قامهل تا کنبایه چهار مرحله، و سوپاره بر نیم‌فرسنگی دریاست، و از سندان تا سوپار پنج مرحله، هم به نیم‌فرسنگی بود، و از سندان تا صیمور پنج مرحله، و از صیمور تا سرن‌دیب ۱۵ مرحله، و از مولتان تا بسمد دو مرحله، و از بسمد تا رور سه مرحله، و از رور تا آنری چهار مرحله، و از آنری تا قألری تا منصوره یک مرحله، و از دیبل تا بیرون چهار مرحله، و از آنجا تا منحاتری دو مرحله، و از قألری تا منصوره یک مرحله، و از دیبل تا بیرون چهار مرحله، و از آنجا تا منحاتری چهار مرحله، و از قألری تا بلری چهار فرسنگ، و بانیه از منصوره بریک مرحله باشد سوی قامهل» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۳-۱۵۲). ذکر فاصله بین شهرها و نواحی مختلف سند به‌خاطر این که عده زیادی از مسلمان‌ها در منطقه سند می‌زیستند، از منظر اصطخری مهم بود، و به‌همین دلیل به این فاصله‌ها و مسافت‌ها اشاره کرده است.

رودهای منطقه سند

با توجه به اینکه رودها در جغرافیای تاریخی مورد توجه هستند، اصطخری نیز در کنار سایر موارد از رودها یاد کرده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۳). در این مبحث به رودهای مورد اشاره وی در منطقه سند اشاره می‌نماییم:

مهران: «گویند چشمه این رود از جیحون است، به مولتان برون آید به حد بسمد و به منصوره گذرد و به شرقی دیبل به دریا افتد. آبی خوش است و گویند او را جزر و مدست چنان کی رود نیل را و نهنگ دارد» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۳). سرچشمه مهران رود سند از کوه‌های شقن‌ان است و رود سند از همان دره رود جیحون سرچشمه می‌گیرد و به این رود، قسمتی از سرزمین هند منسوب است. این رود به شهر منصوره می‌گذرد و بعد از آن که رودهایی به سرزمین هند از آن برده شد در دریای شرقی بزرگ می‌ریزد (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۰: ۱۴۹). به‌نوشته ابن‌بکران «مهران جیحونی بزرگ است در حدود سند و طرف مکران که آن را نهر مهران خوانند و او به بزرگی نزدیک باشد به نیل مصر و در وی نیز گویند تمساح باشد، چنان که در نیل، و این جیحون را نیز دسیس خوانند و او از ظهر کوه‌هایی خیزد که بعضی از شاخه‌های جیحون خوارزم از آنجا آید. پس همچنین می‌آید تا به دریای سند و مکران ریزد بر جانب مشرق از شهر دیبل و سند رود از سه منزلی مولتان در مهران ریزد» (ابن‌بکران، ۱۳۴۲: ۵۰). توضیح آن که ابن‌بکران در اثر خویش، جهان‌نامه، از رودها با عنوان جیحون یاد می‌کند. رود مهران همان رود سند است که از ناحیه ملتان در طول ۹۶ درجه و ۳۵ دقیقه و عرض ۲۹ درجه و دو ثلث درجه می‌گذرد و به جانب جنوب‌غربی جاری است و بر منصوره در طول ۹۵ درجه و عرض ۲۶ درجه و دو ثلث درجه می‌گذرد، و در سمت مشرق دیبل به دریا می‌ریزد (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۸۴). ابوالفداء در جای دیگر اشاره دارد که رود مهران رود بزرگی است که آبی شیرین دارد و مانند رود نیل در مصر مسکن تمساح‌هاست. آب آن بالا کشیده شده و در شهرها می‌آید و زمانی که فرو می‌نشیند جای آن را زراعت می‌کنند (همان). به‌نوشته کوفی، مهران همان سیحون است (کوفی، ۱۳۸۴: ۱۵).

سند رود: در حال حاضر سند، رود بزرگی است که از دره میان هیمالیا و قره‌قوم سرچشمه می‌گیرد و پنج رود به آن می‌ریزد. این رود ۲۹۰۰ کیلومتر را طی نموده و به دریای عمان می‌ریزد (سیاح، ۱۳۶۸: ۸۲۲/۲). به‌طور کلی سند رود پهناوری است که از سرزمین چین سرچشمه می‌گیرد (فدایی اسپهانی، ۱۳۴۱: ۱۲)؛ چنان که اصطخری اشاره دارد: «رود سند از مولتان بر سه مرحله بود. آبی خوش است» و به مهران پیوندد، در نواحی مکران آب کم باشد و به نزدیک منصوره آب‌ها دارند چون بطایح و قومی سندیان مانند عرب آن‌جا نی‌بست‌ها دارند و ماهی و مرغ آبی خورند و دیگر مکرانیان چون گردان باشند، این است آخر حدود اسلام درین اقلیم» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۴). اصطخری نیز به این نکته می‌پردازد که رود سند به مهران می‌پیوندد، و همچنین اشاره دارد آخرین حد

اسلام منطقه سند بود. به نوشته کرمی، سند رود در سه مرحله‌ای «ملتان» قرار دارد که بزرگ و دارای آب گوارایی بود (کرمی، ۱۳۶۱: ۲/۷۱۰).

بحث و نتیجه‌گیری

منطقه سند از جمله مناطق مهم در شمال سرزمین هند بود و از لحاظ جغرافیای تاریخی که به مظاهر تأثیرات تمدنی، جغرافیایی، تاریخی، سیاسی و اقتصادی و ... می‌پردازد، در جایگاه ویژه‌ای قرار داشت. بعد از ظهور اسلام و شروع فتوحات در عصر امویان این سرزمین توسط مسلمانان فتح شده و اسلام در آن نفوذ کرد، و بسیاری از مسلمانان در این منطقه ساکن شدند. از جمله آثاری که به جغرافیای مناطق اسلامی در قرون نخستین اسلامی پرداخته‌اند، می‌توان به «مسالک و ممالک» اثر ابو اسحاق اصطخری که از پیشگامان علم جغرافیا در میان مسلمانان و ایرانیان مسلمان است، اشاره نمود. وی درباره منطقه «سند» به موقعیت شهرها و رودهایی که در آن‌جا واقع شده‌اند، می‌پردازد. امروزه با کنکاش و تعمق در این اثر می‌توان به بازشناسی بسیاری از مناطقی که در دوره اصطخری در قرن چهارم هجری رونق داشته است، پرداخت. در این تحقیق اشارات «مسالک و ممالک» اصطخری با استفاده از سایر آثار جغرافیایی که قبل و بعد از این اثر نگاشته شده‌اند تکمیل و تأیید شد. در مجموع پرداختن به منطقه «سند» در این اثر، نشان از ارتقای موقعیت جغرافیایی، تاریخی و به‌طور کلی جغرافیای تاریخی این منطقه باشکوه دارد. با بررسی جغرافیای تاریخی سند، به اهمیت مناطق اسلامی و سکونت‌گاه‌های مسلمانان و تشکیلات حکومت اسلامی در این منطقه، و نقشی که در تثبیت موقعیت بغداد به‌عنوان مرکز عالم اسلامی داشته است پی می‌بریم. در زمان تألیف اثر اصطخری با عنوان «مسالک و ممالک»، اوضاع سیاسی و دینی مسلمانان در شمال سرزمین هند، و چگونگی زندگی و روابط آن‌ها در شهرهای منطقه «سند»، و البته همزیستی با کفار و بت‌پرستان، از مباحث مهم تاریخی و جغرافیایی و به‌طور کلی جغرافیای تاریخی آن منطقه بوده است. مسلمانان در بسیاری از شهرهای منطقه سند ساکن شده و دارای مسجد و منبر و ... بودند. این نشان از نفوذ اسلام در سرزمین هند بود که قدرت، اعتبار و حضور آن‌ها را در این منطقه در مکانی بسیار دور از سرزمین اولیه مسلمانان نشان می‌داد؛ امری که در منابع جغرافیایی مسلمانان از جمله نوشته‌های مکتب جغرافیاینگاری بلخ به‌ویژه در این اثر از اصطخری مورد توجه قرار گرفته است.

قدردانی

در این پژوهش مبحث جغرافیای تاریخی مورد توجه قرار گرفته است؛ بنابراین از استادان گروه تاریخ دانشگاه لرستان که در دوره تحصیل در مقطع دکتری کتابخانه را به حقیر سپردند و باعث آشنایی ام با کتاب‌های جغرافیایی گردیدند، سپاسگزارم.

منابع

- آل داود، سیدعلی (۱۳۸۳). «ایالت سند در عصر تیموریان»، آینه میراث، دوره جدید، سال ۲، شماره ۳، پاییز، پیاپی ۲۶، صص ۱۳۴-۱۲۹.
- آزاد، حمید (۱۳۹۲). «جغرافیای تاریخی منطقه قفقاز»، تاریخنامه خوارزمی، سال ۱، شماره ۲، زمستان، صص ۷۲-۴۱.
- ابن بکران، محمد (۱۳۴۲). جهان‌نامه، به کوشش محمد امین ریاحی، تهران، تابان.
- ابن خردادبه، المسالک والممالک، ترجمه حسین قرچانلو، تهران، بی‌نا، ۱۳۷۰.
- ابن‌رسته، احمد بن عمر، الاعلاق‌النفیسه، ترجمه حسین قرچانلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰، ج ۲.
- ابوالفداء، عمادالدین (۱۳۴۹). تقویم‌البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰). مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۶۳). تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران، تهران، امیرکبیر.
- باستانی‌راد، حسن (۱۳۸۹). «آموزش و پژوهش میان رشته‌ای در جغرافیای تاریخی»، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال ۱، شماره ۴، تابستان، صص ۴۷-۲۵.
- بکری، سیدمحمد معصوم (۱۳۸۲). تاریخ سند، به تصحیح عمر بن محمد داودپوته، تهران، اساطیر.

- بلاذری، احمد (۱۳۳۷). فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران، نقره.
- بیکر، ال. اچ (۱۳۹۲). جغرافیا و تاریخ؛ پیوند مرزها، ترجمه مرتضی گودرز، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام.
- تشنر، فرانتس گوستاو، تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۷۵، چاپ دوم
- توسلی، محمدمهدی (۱۳۹۴). تحولات شبه‌قاره هند، تهران، پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی.
- تهامی، سیدغلامرضا (۱۳۸۶). فرهنگ اعلام تاریخ اسلام، ج ۱، تهران، شرکت سهامی انتشار، چ ۲.
- حدودالعالم من المشرق الى المغرب (۱۳۴۰). به کوشش منوچهر ستوده، تهران، دانشگاه تهران.
- حموی، یاقوت (۱۳۸۰). معجم البلدان، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۲، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خان‌زمان‌خان، خواجه غلام‌حسین‌خان (۱۳۷۷). تاریخ آصفجاییان، به اهتمام محمدمهدی توسلی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- رامهرمزی، بزرگ بن شهریار (۱۳۴۸). عجایب هند، ترجمه محمد ملک‌زاده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- رضوی، سید هدایت (۱۳۸۸). «بلاد سند»، سخن تاریخ، سال ۳، شماره ۴، بهار، صص ۷۲-۸۴.
- زیدان، جرجی (۱۳۳۶). تاریخ تمدن اسلام، ج ۱ و ۲، ترجمه و نگارش علی جواهرکلام، تهران، امیرکبیر.
- سپهری، محمد (۱۳۸۴). متون تاریخی و جغرافیایی به فارسی، تهران، سمت.
- سپهوند، اسماعیل و شبینم جهان‌میر (۱۳۹۵). «بررسی ابعاد گستردگی جغرافیای تاریخی بر جغرافیا و تاریخ با تکیه بر مسالک و ممالک اصطخری»، پارسوا، سال ۱۵، شماره ۳، پاییز، صص ۲۷-۴۳.
- سیاح، احمد (۱۳۶۸). متمم لغت‌نامه دایرة المعارف سیاح، نیشابور، انتشارات اسلام.
- شاهین، مهدی (۱۳۹۸). هند؛ نگاهی به واقعیت‌ها و مسائل آن، خرم‌آباد، دانشگاه لرستان، چ ۲.
- شایگان، داریوش (۱۳۵۶). ادیان و مکتب‌های فلسفی هند، جلد اول، تهران، امیرکبیر، چ ۲.
- شکوئی، حسین (۱۳۸۹). جغرافیای کاربردی و مکتب‌های جغرافیایی، مشهد، به نشر، چ ۸.
- شورمیچ، مهتاب (۱۳۸۸). تاریخ هند از باستان تا حمله مغول؛ جدول گاه‌شماری و تبارشناسی، تهران، امتحان.
- صالحی، کورش (۱۳۹۰). «بررسی تغییرات ماهوی فتوح اولیه هند و فاتحان مسلمان»، مطالعات شبه‌قاره، سال ۳، شماره ۹، زمستان، صص ۵۸-۸۰.
- صدری‌افشار، غلامحسین (۱۳۴۵). تاریخ در ایران؛ شرح احوال و معرفی آثار مورخان و جغرافی‌دانان ایران، تهران، ابن‌سینا.
- طوقش، محمدسهیل (۱۳۸۶). دولت امویان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ ۳.
- طوسی، محمد (۱۳۴۵). عجایب‌المخلوقات، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- فدایی اسپهانی، میرزا نصرالله (۱۳۴۱). داستان ترک‌تازان هند، تهران، چاپخانه محمدعلی فردین.
- فیضی‌سختا، مهدی (۱۳۹۵). «افول روند فتوحات غزنویان در هند بعد از سلطان محمود؛ فروکش کردن انگیزه‌های جهادی یا تضعیف بنیادی حکومت غزنوی»، تاریخ‌نامه غزنوی، سال ۴، شماره ۱۳، پاییز، صص ۱۶۸-۱۵۱.
- قائم‌مقامی، جهانگیر، (۱۳۵۱). «بحثی درباره مفهوم جغرافیای تاریخی»، بررسی‌های تاریخی، سال ۷، شماره ۳، مرداد-شهریور، صص ۱۵-۲۲.
- قرچانلو، حسین (۱۳۸۵). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های اسلامی، جلد یکم، تهران، سمت، چ ۲.
- قزوینی، زکریا (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران، امیرکبیر.
- کاویانی پویا (۱۳۹۴). «تعامل و تبادلات علمی-فرهنگی ایران و هند در روزگار ساسانیان»، مطالعات شبه‌قاره، سال ۷، شماره ۲۵، زمستان، صص ۱۰۸-۹۳.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ (۱۳۷۹). تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، تهران، علمی فرهنگی.
- کرمی، محمد (۱۳۶۱). أحسن التقاسیم، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۱، تهران، شرکت مولفان و مترجمان.
- کوفی، علی (۱۳۸۴). فتح‌نامه سند (چچ‌نامه)، به تصحیح داود پوته، تهران، اساطیر.

- گلکه، لیونار (۱۳۷۹). «مبانی نظری جغرافیای تاریخی»، بخش ۲، ترجمه محمدجعفر جباری، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، اردیبهشت، صص ۴۲-۵۲.
- لسترنج، گی (۱۳۳۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- لوکاس، هنری (۱۳۷۲). تاریخ تمدن، جلد یکم، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، کیهان، چاپ سوم.
- لومبارد، موریس (۱۳۹۰). جغرافیای تاریخی جهان اسلام در چهار قرن نخستین، ترجمه عبدالله ناصری و سمیه سادات طباطبایی، تهران، پژوهشکده علوم انسانی.
- معیری، هایده (۱۳۸۶). «جغرافیا به مثابه یک سند تاریخی»، پیک‌نور، سال ۵، شماره ۱۸، تابستان، صص ۱۵۶-۱۳۷.
- نهری، جواهر لعل (۱۳۵۱). نگاهی به تاریخ جهان، جلد یکم، ترجمه محمود تفضلی، تهران، امیرکبیر، چاپ چهارم.
- ودیدی، کاظم (۱۳۴۸). «رابطه جغرافیا با تاریخ»، بررسی‌های تاریخی، سال ۴، شماره ۱، بهار، صص ۲۰۰-۱۹۱.
- وحید مازندرانی، ع (بی‌تا). هند یا سرزمین اشراق، بی‌جا، فردوسی.
- یاری، سیاوش (۱۳۸۸). تاریخ اسلام در هند، قم، ادیان.
- _____ (۱۳۸۶). «کارنامه نخستین فاتح مسلمان هند»، مطالعات و تحقیقات تاریخی، شماره ۱۶، تابستان، صص ۱۸۲-۱۶۷.